

SOCIABILIDAD Y ESPECTÁCULO, LAS DOS PATAS DE LA FIESTA MODERNA DE MOROS Y CRISTIANOS

SOCIABILITY AND SPECTACLE, THE TWO PILLARS OF THE MODERN MOORS AND CHRISTIANS FESTIVITIES

Albert Alcaraz i Santonja
Universidad de Alicante
albert.alcaraz@ua.es

RESUMEN:

Más allá de las distintas clasificaciones que se han hecho sobre la fiesta de Moros y Cristianos, se propone una nueva a partir del concepto de modernidad, distinguiendo entre fiesta tradicional y moderna. Un modelo de fiesta moderna que surge en Alcoy a mediados del siglo XIX y que rápidamente se extiende a buena parte de las poblaciones de su entorno, que ya venían celebrando el modelo tradicional de fiesta, y donde la práctica de la sociabilidad y la búsqueda del espectáculo, articuladas en torno a la creación de *filaes* y comparsas y el acto de la entrada, se convierten, de manera respectiva, en los elementos definitorios de una fiesta sobre la que la nueva sociedad liberal y burguesa (industrial textil y papelera de Alcoy y alrededores y comercial vitivinícola del Vinalopó) hará uso y expresión social de su nueva condición económica.

ABSTRACT:

Beyond the different classifications that have been made about the festival of Moors and Christians, a new one is proposed based on the concept of modernity through the differentiation between traditional and modern festivities. A modern celebration model emerged in Alcoi in the mid-nineteenth century and quickly extended to a large number of the surrounding villages, which had already been celebrating the traditional festival model. The practice of sociability and the search for creating a spectacle was being done, and it all was articulated around the creation of *filaes* and *comparsas* (clubs of the participants in the festivals) and the act of a main parade. These elements, respectively, became the defining components of a festivity on which the new liberal and bourgeois society (textile and paper industry in Alcoy and surroundings and to the commercial vintners of the Vinalopó region) would show their new economic splendor.

PALABRAS CLAVE:

Fiestas de Moros y Cristianos, Antropología, Tradición, Fiesta moderna, Sociabilidad, Espectáculo, Comparsa.

KEY WORDS:

Moors and Christians Festivities, Anthropology, Tradition, Modern Festivities, Sociability, Spectacle, Comparsa.

SUMARIO:

Introducció	pág. 77
I què vol dir això de festa moderna de Moros i Cristians?	pág. 78
Sociabilitat i espectacle: les <i>filaes</i> /comparses i l'entrada com elements definidors de la festa moderna de Moros i Cristians	pág. 78
Espectacle i ostentació competitiva en l'entrada de Moros i Cristians	pág. 80
La <i>filà</i> o comparsa com element de sociabilitat que esdevé bàsic en el procés de consolidació de la moderna festa de Moros i Cristians	pág. 81
Les primeres <i>filaes</i> i comparses de Moros i Cristians. Breu repàs al procés de creació durant el segle XIX	pág. 83
Bibliografia	pág. 87

Fig. 1: Entrada Mora a La Vila Joiosa. **Font:** Foto de Paco Lloret Infante, Associació Santa Marta de La Vila Joiosa.

INTRODUCCIÓ

Una de les qüestions transversals que ha ocupat el debat al voltant de la festa de Moros i Cristians, pràcticament des que esta comença a ser presa en consideració com objecte d'estudi científic, ha estat l'elaboració d'una definició general, clara i concisa de la mateixa.

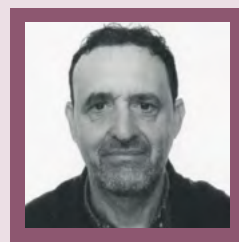
Ja, al I Congrés Nacional de Festes de Moros i Cristians, celebrat a Villena en 1974, Mansanet en la seua ponència *La fiesta de moros y cristianos como institución y su ordenación* tractà de respondre a la qüestió sobre què es pot considerar com festa de Moros i Cristians, tot advertint la dificultat de dita tasca pel fet que sota eixa denominació es determinen diverses manifestacions, que tot i presentar elements comuns, són bastant diferents; el que suposaria, en cas d'intentar-ho, donar un concepte massa general.

Així fou, com la UNDEF (Unió Nacional d'Entitats Festeres de Moros i Cristians), tot partint de les conclusions aprovades al congrés de Villena, quatre anys després, en una de les seues primeres assemblees generals, celebrada a Alcoi el 22 de gener de 1978, pronuncià una declaració en la que es definien les característiques del model festiu de Moros i Cristians que celebraven les poblacions integrants de dit òrgan supramunicipal; allò que vingué a anomenar-se "variant valenciana":

Entre las diversas variantes de la contraposición moro-cristiana, la variante valenciana se conoce con la denominación Fiesta de Moros y Cristianos y es la celebración solemne del Patrón o Advocación local con la simbólica y ritual representación popular en forma de masiva oposición moro-cristiana para pública diversión, de unos hechos relacionados con la Reconquista en su fase local o general.

Una definició que proposava un tipus geogràfic concret, atès el caràcter divers i estès de la festa sobre la base comú de la confrontació moro-cristiana, tret sobre els que temps després Antonio Ariño i jo mateix la definirem com "sèrie molt diversa de manifestacions rituals, recreatives i festives que, esteses per àmbits geogràfics relativament heterogenis, presenta com a element comú una confrontació simbòlica moro-cristiana" (2001:15).

Un punt de convergència comú de les festes de Moros i Cristians sobre el que s'han anat construint al llarg de les darreres dècades diverses classificacions, diferenciant models arreu del món a partir de diversos criteris: des del geogràfic defès per Carrasco Urgoiti (1963) i Mansanet Ribes (1976), que venen a distingir diversos tipus de festes en funció de la seua localització (Iberoamèrica, Andalusia, Aragó i València o Levante, principalment); i el funcional, elaborat per Brisset (1993), que pren com

Nota biogràfica:

Albert Alcaraz i Santonja (Bocairent, 1970), és Doctor per la Universitat d'Alacant, llicenciat en Sociologia (Universitat d'Alacant) i en Documentació (UOC). És autor de varis llibres i articles sobre festes i cultura popular, entre els que destaquen *Moros i Cristians. Una festa* (Bullent, 2006), guardonat amb el Premi Bernat Capó de Cultura Popular, i *Un Món de Muixerangues* (Ajuntament d'Algemesí, 2004).

Actualment exerceix com a tècnic d'Arxiu de l'Ajuntament de la Vila Joiosa i professor de Sociologia en la Universitat d'Alacant, al mateix temps que prepara l'edició en llibre de la seua tesi doctoral: *La dimensió lúdica i transgressora de les festes de moros i cristians. Sociabilitat, diversió i espectacle en l'origen, evolució i expansió d'una festa moderna* (1839-2018), defensada en setembre de 2019.

Albert forma part a més a més de la Companyia de Pescadors de La Vila Joiosa.

1. Resultats extrets a partir d'Alcaraz (2019: 96-97).

a referència aspectes com la font d'inspiració històrica, les característiques de la representació teatral i la seua morfologia narrativa; fins la doble classificació morfològica-geogràfica que proposa Domene Verdú (2015), que até a criteris morfològics per als casos més generals, i geogràfics per als particulars, i que parteix d'una primera distinció entre danses i festes de Moros i Cristians, per acabar amb una meticulosa diferenciació on es defineixen diversos tipus i subtipus festius segons zones geogràfiques (valencià, alcoià, de la Vall del Vinalopó...).

Tanmateix, més enllà de la validesa o encert dels anteriors treballs taxonòmics, es proposa una nova classificació atenent al caràcter modern o tradicional de la festa, tot distingint entre aquelles celebracions que conserven els trets particulars del festeig tradicional, que hi són la majoria, i les que, adoptant noves formes i estructures, el superen, produint un nou tipus de festa, que anomenem moderna.

I QUÈ VOL DIR AIXÒ DE FESTA MODERNA DE MOROS I CRISTIANS?

Les raons que ens porten a adoptar el terme de festa moderna de Moros i Cristians són bàsicament dues.

La primera és que trenca amb el concepte de festa tradicional. Una festa tradicional que vindria a ser aquella definida per Brisset (2001) com representació de teatre popular expressada mitjançant el combat entre moros i cristians per la possessió d'un bé col·lectiu mitjançant accions i parlaments.

Un tipus de festa que presenta una seqüència ritual bàsica basada en un relat dramàtic de caire èpic i/o sobrenatural, que s'estructura al llarg d'una o dues jornades, i sempre dins del programa d'actes de festes patronals. I que ara passa a caracteritzar-se per una se-

qüència d'actes estructurada en varis dies, tot incorporant als elements o actes centrals del festeig tradicional (processons i relacions o ambaixades), l'acte de l'entrada/desfilada de moros i cristians. Un acte, que acaba esdevenint, tot i estar situat a l'inici del programa, el central, en quant a interès de la festa, i tot a partir d'una nova estructura organitzativa basada en *filaes*/comparses que van més enllà de la tradicional i lògica divisió entre moros i cristians.

La segona, que està lligada a la industrialització i modernització urbana, sent expressió de la nova societat liberal i burgesa de mitjans i segona meitat del segle XIX: la industrial tèxtil-papera d'Alcoi i voltants, i la comercial vitivinícola del Vinalopó; que troba en les festes de Moros i Cristians un perfecte escenari per a la participació a través de la creació de *filaes* i comparses, i de projecció social de la seua nova condició econòmica mitjançant l'acte de l'entrada de Moros i Cristians.

Este tipus de festa es localitza principalment a les comarques centrals i meridionals del País Valencià, on es compten 91 dels 115 casos definits com a tal (el 79% del total), per això se l'ha vingut anomenar com model valencià. Definició que encara s'empra, tot i haver-se produït durant els darrers anys un assenyalat procés d'expansió per altres zones de la geografia espanyola, ja que presenta a grans trets les mateixes característiques formals que la valenciana, sent la comunitat autònoma de Múrcia especialment, amb 10 festes comptabilitzades a data de hui, aquella on més èxit ha tingut dit procés d'expansió¹.

SOCIABILITAT I ESPECTACLE: LES FILAES/COMPARSES I L'ENTRADA COM ELEMENTS DEFINIDORS DE LA FESTA MODERNA DE MOROS I CRISTIANS

La sociabilitat i l'espectacle com elements definidors de la moderna festa de Moros i Cristians queden perfectament reflectits en dos components característics de la festa: l'acte de l'entrada i la distribució del col·lectiu fester en *filaes*.

En treballs anteriors (2006:37) assenyalàvem la data de 1741 com la del naixement de la moderna festa de Moros i Cristians. Fou eixe any quan a Alcoi es recuperava el simulacre de Moros i Cristians després d'haver estat prohibit expressament l'ús de la pólvora a les seues festes pel rei Felip V, després de la victòria en gener de 1708 de les tropes borbòniques sobre les alcoianes, seguidores de l'arxiduc Carles d'Àustria.

Fig. 2: Entrada Mora, Alcoi. Boato dels Marraskesh, 1910.

Font: Museu Valencià d'Etnologia, Col·lecció Museu Arqueològic Municipal "Camil Vicedo", Alcoi.

Fig. 3: Un moment de l'entrada del bàndol cristià a Alcoi. Esquadra especial de l'alferes, Filà Gusmans, 1999.

A partir del *Cronicón*² del Pare Picher s'obté un relat exacte de com es desenvolupà la festa aquell any. Una acció que Mansanet (1981) i Domene (2015), veuen com inici d'un nou model de festa, ja que queda instaurada una seqüència ritual d'actes distribuïda en tres dies que donaran peu a allò que es coneix com trilogia festera, i en la que Domene (2015:19-21), troba explicitada la configuració del tipus de festa que ell anomena alcoià, conformat a partir de l'articulació en tres jornades de tres tipus de festa precedent: la militar, reflectida en l'entrada, la religiosa, en la processó de Sant Jordi, i la popular fonamentada en un element històric, en els alardos i ambaixades.

Tanmateix, encara que amb la reinstauració de la festa a Alcoi en 1741 sembla quedar constituïda la seqüència dramàtica de la festa en tres actes/dies, passant-se d'una estructura ritual configurada per un acte/festeig d'una sola jornada (dia del patró) a una composta per varis actes/festa en tres dies; encara mancava que s'hi donaren els dos factors que considerem bàsics per a poder parlar d'una festa moderna amb els criteris que hem acordat per a tal definició: l'estructuració del col·lectiu fester en comparses/*filaes* i l'aparició de l'acte de l'entrada. El primer com reflex d'eixa nova societat liberal i participativa que propicia la industrialització alcoiana i el segon com expressió lúdica-social, en tant pràctica de la sociabilitat, de la nova classe social burgesa sorgida arran d'aquella.

En 1741 encara estem parlant de dues comparses i d'un "vistoso paseo" de capitans i oficials que restaria molt allunyat d'allò que s'entén per entrada de Moros i Cristians. Un acte, que si atenem a allò que ens diu Mansanet (1990:125), no quedaria instituit fins 1839, quan es reglamenta com a tal:

La experiencia nos hace ver que de año en año va tomando la fiesta mas grandiosidad y gusto en las gentes á salir. Se encarga á los sargentos primeros mas antiguos uno de Moro y otro de Christianos tengan obligación de asistir, el de Christianos el 22 de Abril á las 9 ó 10 de la mañana al sitio que se le designará para que las comparsas de los Christianos hagan su entrada en esta villa. En el mismo orden que toque á las comparsas en la fiesta. Y lo mismo egecutará el de Moros de una á las dos de la tarde del mismo día 22 y si alguna filada sugeto ó individuo no obedesiese al sargento se le pondrá la multa de veinte reales para los fondos de la concordia. Alcoy y Mayo 10 de 1839.

Si bé assenyala dit autor que la mateixa expressió del capítol sisè del Reglament ens pot portar a pensar que es podria venir realitzant ja amb anterioritat, produint-se eixe any el desdoblament en dos moments (matí i vesprada) de l'entrada. Tanmateix, optem per acceptar que seria eixe precís moment quan s'establiria l'acte de l'entrada com a tal a Alcoi, motivat per la necessitat d'organitzar la "posada en escena" del cada vegada més elevat nombre de *filaes* o comparses.

2. *Resumen de antigüedades históricas y demás pertenecientes a la situación y recinto de Alcoy, según se contiene en el índice. Obra actualmente desaparecida. Tenim constància del seu contingut a partir de Mansanet Ribes (1981: 57-58).*

3. Les dades d'introducció de cadascuna de les tipologies musicals provenen dels treballs de Botella Nicolàs (2009) i Pascual Vilaplana (2017) i es corresponen amb els pasdobles *El Moro Guerrero* de Ferrando González i *La Primera Diana i Mahomet* de Cantó Francés: les marxes "àrabs", seguint la terminologia emprada aleshores, *Benixerriax* de Pérez Laporta i *A ben-Amet* de Pérez Verdú, i la marxa cristiana *Aleluya* d'Amando Blanquer.

A més a més, i fins eixe any, tot i haver-se configurat la ja comentada seqüència festiva en tres dies, no hi ha cap constància documental a Alcoi del desenvolupament, més enllà de l'anomenat "vistoso paseo" d'una desfilada ordenada i protocol·litzada pel poble de les filaes mores i cristianes.

Dues anotacions referides als anys 1777 i 1782, extretes dels expedients d'autorització de la festa, després de la Reial Provisió de Carles III sobre la prohibició d'ús de pólvora i arcabussos dins dels pobles dictada en 1771, ens defineixen amb claredat el tipus de festa que feia a Alcoi durant eixos anys:

- 1777: "...función de alarde de cristianos y moros, disparando fusilería..." (Mansanet Ribes, 1981: 83).
- 1782: "...suplicar a V.S. les permita obsequiar al santo y salir a la procesión, [...] formadas las dos compañías de Christianos y Moros con las banderas al son de los pífanos y tambores [...] haciendo el disparo de los arcabuces fuera del poblado..." (González Hernández, 1999: 234).

Tampoc en podem parlar de *filaes*, ja que no serà fins 1804, quan trobem adreçada a l'Ajuntament, òrgan rector de la festa, una sol·licitud per part de la "filá del Alférez de Moros o capas coloradas" (Mansanet Ribes, 1990:43) quan pugam parlar de *filaes* o de comparses (termes que s'empren de manera indistinta a Alcoi durant tot el segle XIX) en compte de companyies mora i/o cristiana en les festes de Moros i Cristians d'Alcoi.

ESPECTACLE I OSTENTACIÓ COMPETITIVA EN L'ENTRADA DE MOROS I CRISTIANS

Entre les conclusions amb que es tancà el I Congrés Nacional de festes de Moros i Cristians (Villena, 1974), destacà la setena, que advertia de circumstàncies negatives aparegudes en les darreres dècades, aguditzades en eixe moment i que obraven en demèrit del festeig: "la consideración de la Fiesta como simple espectáculo y la entrada en ella de participantes que supedita a los elevados fines que la Fiesta trae consigo, sus satisfacciones personales" (1976:854).

Ens trobàvem, en aquell any de 1974, en un moment d'expansió de la moderna festa de Moros i Cristians més enllà del seu nucli originari (Massís d'Alcoi-Riu Vinalopó), on l'entrada o desfilada de Moros i Cristians esdevé l'acte més destacat de la festa, aquell que primer importen els pobles que senten desig de fer festes de Moros i Cristians. Una entrada, que des de fa unes dècades ja ha esdevingut un acte de marcada espectacularitat, amb esquadres especials de gran ornamentació i boatos considerables.

Circumstància que a Alcoi, ja venia donant-se des de finals del segle XIX. Especialment en el cas de l'entrada mora, objecte de l'interès informatiu de la premsa, tal com llegim en la crònica que de les entrades de 1899 feu el diari *La Correspondencia Alicantina*, el dia 24 d'abril, on després de referir-se a l'entrada cristiana dona compte "del acto quizá mas llamativo y pintoresco de la fiesta ó sea la entrada de moros". I on canvis, com la substitució del pas i acompanyament militar per un propi, primer amb la introducció del pasdoble

sentat (1870-1882) i ja posteriorment amb la marxa mora (1904-1907) i la marxa cristiana (1958)³; i l'adopció d'una indumentària, especialment en aquells festers que havien d'ostentar els càrrecs de la festa i en les seues esquadres, de caire més medieval en el cas de les *filaes* cristianes i de fantasia oriental (seguint les cròniques de l'època) en el cas de les mores, que dotarien les entrades d'un punt de fastuositat i espectacularitat, que immers en una espiral d'ostentació competitiva, no ha parat de créixer fins hui mateix.

Un acte que en poc temps, des d'aquella data documentada de 1839, començarà a anar introduint-se de manera gradual a partir de la dècada de 1860 en totes aquelles poblacions de l'entorn geogràfic i econòmic

Fig. 4: Entrada mora d'Ontinyent. **Font:** Foto de Rubén Montava, Societat de Fetes del Santíssim Crist de l'Agonia d'Ontinyent.

d'Alcoi i del curs del riu Vinalopó que en aquell moment ja celebren les seues advocacions patronals amb festes de Moros i Cristians, tal com podem veure reflectit en el quadre mostrat al costat⁴.

I que en ser introduït durant les darreres dècades en moltes localitats, valencianes especialment, però d'arreu de l'estat també (províncies de Granada, Jaén, Osca, Saragossa, Albacete, Conca i Càceres), dins dels programes de festes patronals, de manera descontextualitzada del conjunt dramàtic que configura la festa de Moros i Cristians (amb actes de batalla i parlaments), ha propiciat, tal com preveia Ariño (1992:144), l'aparició d'una variant nova de la festa (amb 92 casos documentats a data d'agost de 2018), creada a partir de l'original (podríem parlar d'una modalitat reduïda de la festa moderna), basada exclusivament en les entrades, orientada cap a la total autonomia d'allò festiu respecte d'allò religiós i historicista, tot responnent a una motivació totalment laica: divertir-se i lluir-se; precisament allò del que fugien, si ens atenem a les seues conclusions, els congressistes de Villena en 1974.

LA FILÀ O COMPARSA COM ELEMENT DE SOCIABILITAT QUE ESDEVÉ BÀSIC EN LA CONSOLIDACIÓ DE LA MODERNA FESTA DE MOROS I CRISTIANS

Xavier Costa (2003:65), a partir de la definició que George Simmel (1971:128) fa de la sociabilitat com forma lúdica de

Taula 1⁵

POBLACIÓ	DATA	FONT
Eix	1865, 27 de desembre	Ajuntament: Programa d'actes
Onil	1867	Ajuntament: Reglament de festes
La Vila Joiosa	1876	Ajuntament: Programa d'actes
Elda	1877, 23 de gener	<i>El Graduador</i> : Programa d'actes
Muro	1880, 28 d'abril	<i>El Comercio</i> : Programa d'actes
Cocentaina	1880, 7 d'agost	<i>El Serpis</i> : Programa d'actes
Agres	1880, 17 de setembre	<i>El Serpis</i> : crònica de festes
Ibi	1880, 17 de setembre	<i>El Serpis</i> : crònica de festes
Ontinyent	1880, 3 d'octubre	<i>La Provincia</i> : crònica de festes
Bocairent	1881, 11 de febrer	<i>El Almogávar</i> : Crònica de festes
Callosa d'en Sarrià	1883, 26 de setembre	<i>El Eco de la Provincia</i> : Programa d'actes
Xixona	1884	Ajuntament: Programa d'actes
Villena	1884	Ajuntament: Informe municipal, (Domene Verdú, 2018: 197)
Castalla	1885, 6 de setembre	<i>El Constitucional</i> : programa d'actes
Beneixama	1892, 25 d'agost	<i>El Alicantino</i> : programa d'actes
Énguera	1899, 28 de setembre	<i>Las Provincias</i> : crònica de festes
Petrer	1901, 12 de maig	<i>El Graduador</i> : programa d'actes
Banyeres de Mariola	1903, 17 d'abril	<i>La Correspondencia de España</i> : programa d'actes
Llutxent	1905, 13 de juny	<i>La Correspondencia de Valencia</i> : programa d'actes
Biar	1910	Domene Verdú (2018: 196)
Saix	1919	Domene Verdú (2017:214) a partir de Ponce (1995)
Mutxamel	1925, 7 de setembre	<i>Diario de Alicante</i> : programa d'actes
Agullent	1926, 16 d'abril	<i>Las Provincias</i> : crònica de festes
Font de la Figuera	1929, 3 de setembre	<i>Las Provincias</i> : programa d'actes
Monfort	1935, 30 de novembre	<i>El Día</i> : programa d'actes

Font: Elaboració pròpia

4. L'ordre cronològic respon únicament a l'existència d'una font documental que ens aporta informació sobre la celebració de l'acte. Qualsevol document que aparega pot alterar dit ordre, si bé no canviaria el principal sentit del mateix: mostrar com entre les darreres dècades del segle XIX i les primeres del XX es consolida l'acte de l'entrada en unes determinades poblacions que celebren festes de moros i cristians.

5. No hem trobat cap referència documental que ens situe de manera exacta abans de 1936 la introducció de l'acte de l'entrada a Fontanars dels Alforins, tot i que diverses referències aportades per les pròpies comparses de Fontanars en la *Revista de festes de Moros i Cristians* de 1988 ens diuen que els Mariners ja participaren en l'entrada de moros i cristians en els anys posteriors a la fundació de la festa en 1867, així com els Càbiles durant les primeres dècades del segle XX. Tanmateix, la crònica de festes publicada pel diari *Las Provincias* en 1925 (13 de setembre) no fa cap referència a l'acte de l'entrada i sí a les ambaixades, alrdo d'arcabuseria, acte del "despojo" i processó, amb la participació de les comparses de moros i cristians. Per això esta aclaració.

Fig. 5: Entrada de moros i cristians, la Vila Joiosa, 1926. **Font:** Fons fotogràfic Puchuri Esquerdo.

l'associació que naix com impuls bàsic de les persones, proposa per al cas de les manifestacions festives una propietat més respecte el sentit lúdic, artístic o esportiu que, al·ludeix Simmel: el propi sentit de sociables de les activitats de celebració festiva.

En paraules seues: "la sociabilidad festiva radicaliza las características centrales de la sociabilidad" (2003:69), traslladant-se al propi treball festiu, que adquireix la consideració de social pel propi fet de tractar-se la festa d'una activitat constant de construcció anual, amb una forma permanent de sociabilitat que inclou la generació de recursos i d'organització, materialitzat en treballs com muntar el local, fer activitats per treure diners, etc. (2003:75).

En este sentit podem afirmar que la *filà* (a l'igual que la falla, objecte de la investigació de Costa) és una comunitat festiva, un grup de gent que practica la sociabilitat en el context d'una tradició festiva i on moltes vegades, la pròpia sociabilitat està per damunt de l'objecte central de celebració: l'anar els dissabtes a sopar al maset o durant les festes, el quedar per assajar, tractar assumptes relacionats amb la festa, recollir la loteria, etc.

García Pilán (2006), va més enllà i proposa una nova diferenciació, en este cas entre sociabilitat festiva i sociabilitat fester (2006:78-79). Perquè si bé la sociabilitat festiva suposa una suspensió del temps quotidià que implica tota la comunitat celebrant: participants-organitzadors i participants-no organitzadors de la festa (categoria on podríem incloure fins i tot els turistes), la fester corre a càrrec només dels participants-organitzadors, aquells que hom coneix com festers de tot l'any.

Una distinció que en l'apartat concret dels Moros i Cristians també fa Martínez Pozo (2015:307), quan referint-se a les festes de Benamaurel distingeix entre *festero* (qui treballa tot l'any per la festa) i *chilabero* (que només viu la festa dins dels dies assenyalats) i que tornant a Costa (2006:15) es produeix de manera exclusiva en els locals festers (casals festers, en el seu estudi), lloc que García Pilán (2006b:252) defineix com espai de sociabilitat primària. Referent espacial sobre el que es projectaria de manera continuada aquell fester de tot l'any identificat per García Pilán (2006) i Martínez Pozo (2015), i que en el cas dels Moros i Cristians ve donant-se al voltant de la *filà* o comparsa des de principi

del segle XIX, resultant com estem veient un dels trets sobre els que s'articula i es consolida la moderna festa de Moros i Cristians.

Una aproximació al procés d'aparició i evolució de les *filaes* i comparses de moros i cristians al llarg dels darrers dos segles ens dona bona mostra de la importància i transcendència de dit fenomen per a la consolidació i expansió de la festa, especialment al llarg de dos moments: la segona meitat del segle XIX, quan en els pobles que conformen l'espai amb anterioritat descrit com originari de la moderna festa de Moros i Cristians, comencen a aparèixer noves *filaes* i comparses a partir de les dues originàries de Moros i Cristians; i les dècades del 1970 i 1980, quan la festa de Moros i Cristians vesa per complet dit focus d'origen expandint-se arreu del territori valencià i per diverses zones de l'espanyol, Múrcia i el sud-est d'Andalusia principalment.

En el primer cas, contem 253 *filaes* i comparses, en 24 pobles, sent Alcoi amb 63, Cocentaina amb 38 i Ontinyent amb 21 casos respectius comptabilitzats, on amb més força es donà el procés de creació de *filaes* i comparses durant aquell període.

En el segon, la dimensió del fenomen ens la mostra de manera clara l'increment en termes absoluts i relatius del nombre de *filaes* i comparses creades durant les dècades del 1970 i 1980, en total 672, un 35% del total de les creades al llarg de les darreres dues centúries.

Si fem un ràpid repàs numèric, podem comptabilitzar en l'actualitat l'existència de 1.299 *filaes* i comparses als 115 pobles que celebren el model de festa que definim com modern, el que suposa una mitja de més d'11 *filaes* i comparses per festa.

Si pel contrari hi sumem totes aquelles existents en algun moment, el nombre s'incrementa fins a les 1886, xifra que deixa una idea de quantes n'han desaparegut al llarg d'estos dos segles, 587; cosa per altre costat normal si atenem al caràcter viu i dinàmic de la festa, especialment en allò tocant a un element, el sociable, tan voluble en la seua vesant lúdica, en funció dels condicionants econòmics de cada moment⁶.

LES PRIMERES FILAES I COMPARSES DE MOROS I CRISTIANS. BREU REPÀS AL PROCÉS DE CREACIÓ DURANT EL SEGLE XIX

Sengles articles publicats als programes de festes de Moros i Cristians d'Alcoi (J. Sorolla, 2011:126-127; i Castelló Candela, 2012:138-139), situen en 1811 el naixement de les actuals *filaes* Llana i Domingo Miques (Miqueros)⁷. Llorens Picó (2016:160-161) assenjala entre 1817 i 1825 l'origen de la filà de Sultans, posteriorment anomenats Judios (en eixa última data apareix al Llibre de Cabildos de l'Ajuntament d'Alcoi una anotació referent a l'any anterior on estos sol·liciten tornar a eixir a festes, sent-los acceptada). Tanmateix, serà la primera acta de la coneguda com *Junta de Directores del Señor San Jorge* —òrgan precursor de l'Associació de Sant Jordi— datada el 12 de maig de 1839⁸, la que ens donarà un dada certa sobre les *filaes* (citades com a comparses en el document), existents a

Alcoi en eixe any: “Comparsa de Asturianos”, “de Tomasinos”, “de Romanos”, “de Andaluzes [sic]”, “de Monasillos”, “de Defensores de Alcoy”, “de Granadinos” i “de Guerreros”, pel bàndol cristià; i “Primera Comparsa de Moros”, “de la Sultanes”, “de la 3^a”, “de la Primera de Lana”, “de la 4^a de id.”, “de la septima de id.” pel bàndol moro.

A Biar, coneixem pels treballs de González Mollà (1980) i Cerdà Conca (1982), que a les dues companyies de moros i de cristians (coneguda esta última com Els Blavets i, anteriorment, també com Romanos) de la soldadesca, s'hi sumaren durant el segle XIX (1859) una nova de moros, que es coneixerà com Moros Nous passant a anomenar-se l'anterior, coneguda fins eixe moment indistintament com de Moros o Marrocs, com Moros Vells, i altra de cristians en 1874, els Templaris, popularment coneguts com *Els Blanquets*.

Seguint Vañó Silvestre (1982) sabem de l'existència a Bocairent en el segle XVIII d'una soldadesca formada per les antigues companyies d'arcabussers, piquers i mosqueters, desapareixent durant el segle XIX les dues primeres, sent substituïdes per les companyies de Biscaïns en 1839 i de Moros en 1852 (Ferre Domínguez, 2017), que passaria a anomenar-se de Moros Vells en fundar-se la segona de moros, la Filà de Marrocs, en 1868 (en 1879 es crearia la de Moros Marins). El bàndol cristià, pel seu costat, incorporaria les de Tomassines en 1860, Granaders i Estudiants entre 1861 i 1863, Contrabandistes entre 1864 i 1874, Terç de

6. Xifres obtingudes d'Alcaraz (2019: 345-355, 378-382).

7. Si bé autors com Ruiz Domènec (2000) situen l'origen d'esta filà en 1745 —sota la denominació de Filà de Seda Verda— hi sent Domingo Miques el seu fundador; tot perdent el seu primer lloc en l'ordenació de les filaes mores en favor de la primera filà de Llana (l'actual Llana) al canviar el component principal de la seua indumentària, convertint-se en una filà de llana.

8. *Capítulos formados para el buen orden y régimen de la fiesta del Patrón de esta Villa S. Jorge Mártir y Actas de las sesiones celebradas por la Junta General desde 1839*. Pàg. 2v-3 (Arxiu Associació de Sant Jordi).

Fig. 6: Membres de la Filà de Marrocs, Bocairent.
Font: Associació de Festes de Moros i Cristians de Bocairent.

Suavos en 1867 i Espanyoleros en 1903 (*filaes* que es mantenen en l'actualitat), a més de les de Catalans en 1860, Mariners en 1861 i Antiga Espanyola en 1869, desaparegudes a l'igual que les de Biscaïns i Tomassines abans de finalitzar el segle XIX.

Petrer, segons Navarro Poveda (2006), compta en 1821, any en que es documenten les primeres festes de Moros i Cristians, amb una comparsa de moros i altra de cristians, presentant totes dues una distinta evolució al llarg del llarg del segle XIX, ja que mentre la primera, coneguda des de 1974 com Moros Vells i anteriorment (1952), com Àrabs Damasquinos, es presenta com l'única comparsa del bàndol moro (condició que mantindrà fins 1962, any de fundació de la comparsa de Beduïns), la de cristians desapareixerà donant peu a la creació de noves comparses cristianes, les actuals de Biscaïns (fundada al voltant de 1845), Terços de Flandes (1879) i Marinos (1896), i les desaparegudes de Romanos, Catalans i Garibaldinos (fundades en 1858, 1875 i 1876, respectivament).

A l'igual que Saix, on la comparsa de Marruecos (1867) i la de Garibaldinos (1874), completarien amb les comparses de Moros i de Cristians, documentades ja en 1838 (Vázquez Hernández, 2006), els bàndols moro i cristià durant aquell segle.

I Banyeres de Mariola, que sumaria durant el segle XIX, a les ja documentades per Cavanyelles en 1792 comparses de Moros i de Cristians, dues comparses mores i cristianes més, les de Moros Nous (1883, segons notes de Mompó Bisbal, 1971:53) i Moros Marinos (desapareguda); i les d'Estudiants i Marinos de Colón (desaparegudes abans d'acabar el segle, si bé fundada de nou la primera en 1907), documentant-se però, en 1889 (segons el reglament fester d'aquell

any) una comparsa de Romanos, que pel fet de no aparèixer en dit reglament la de Cristians, es pot suposar que es tractaren de la mateixa.

Cocentaina passa de les úniques dues companyies, cristians i turcs, documentades en 1766 (González Hernández, 1997:46-47; a partir de Catalá Ferrer, 1982), a una llarga relació de *filaes* durant el segle XIX. Jover (2011:190-191), assenyala a partir d'una crònica publicada el dia 9 d'agost de 1902 al diari *La Unión Contestana*, el bienni comprés en 1846-1847 com l'inici de les festes de Moros i Cristians a la ciutat comtal, realitzat, seguint la dita crònica, "a imitació que los hijos de la fabril Alcoy celebran a su patrón San Jorge", sent la *filà* mora de la Manta Colorada (primera denominació de l'actual Manta Roja, anomenada en algunes ocasions com Moro Muza, i que Belda Díez, 2019, data el seu origen en 1808) i les cristianes dels Capellans i Mariners, ambdues hui desaparegudes, les participants en aquella edició.

Per la mateixa crònica, coneixem de l'existència durant eixa segona meitat del segle XIX (no aporta dades concretes de fundació ni presència), a més de les ja citades, de les *filaes* cristianes dels Catalans i Templaris, Antiga Espanyola, Estudiants, Tomasines (Velles i Noves), Garibaldins, Suavos (denominació valencianitzada de Zuavos), Aragonesos, Maseros (Masoveros en 1898 i Llauradors en 1910) i Cavalleries del Canut (fundada segons dades aportades per López Pérez, 2018:208, en 1868 amb el nom de *Filà de Leviatán*, i anomenada posteriorment com Cavalleria Cristiana i actualment com Cavalleria Ministerial) i Simples; i de les mores, Gentiles i Paganos, Llana, Moros del Riff, Hijos de la Noche, Moros Guerrers, Manta Blanca, Cordó i Cavalleria Mora (Moros de Bequetes en 1899 i Bequeteros, des de 1940). Francisco Maiquez (1963), a les anteriors, suma la presència durant dit període de la *filà* Moros del Califato.

Segons costa en una informació del periòdic *El Serpis* (15 de setembre de 1886), a Beneixama, a les inicials comparses de Moros i Cristians, fundades en 1841, es sumaren eixe any una mora, Cavalleria Àrab, i altra cristiana, Zuavos, ambdues hui desaparegudes a l'igual que la de Turcs, fundada un any després, en 1887, any que també ho feu la d'Estudiants, desapareguda poc temps després i fundada de nou en 1924.

A Muro, es sap de l'existència des de mitjans del segle XIX (Pascual i Gisbert, 1987-1996), de l'actual *filà* Llana (1877) i la desapareguda Mo-

Fig. 7: Quarter del rei cristià, Festes de Moros i Cristians de La Vila Joiosa, 2003.

ros Marinos Marinos (1850-1869) en el bàndol moro, i dels també presents en l'actualitat Contrabandistes (1850-1870), junt els desapareguts Estudiants (citats en en l'edició de l'11 de maig de 1887 del diari *El Serpis* com participants en l'acte del Contraban), Navarros (1899) i Flamencos i Caçadors d'Itàlia (ambdues a finals del XIX)

Onil passa de les dues companyies de soldadesca citades per González Hernández (1997:47), Cristians i Marrocs, documentades a mitjans del segle XVIII (1750-1760), a tindre una comparsa mora, Moros (abans de 1848), i tres cristianes més al llarg del segle XIX, la de Romanos (desapareguda a finals del segle XIX), i les encara presents de Biscaïns (1866) i d'Estudiants (1867).

Segons el diari alcoià *El Serpis* (9 de setembre de 1880), participaren eixe any a l'hi cinc comparses, ressenyant-se en la crònica només la de Marinos (coneguda durant un temps també com Marinos de Colón), podent haver sigut les altres quatre, bé les dues mores de Moros de la Manta i de la Capa o Capeta; o les cristianes dels Romanos, Garibaldinos o Escocesos; totes cinc documentades a finals del segle XIX (Verdú J.; Vilaplana C., 1978).

De Cabdet sabem que en 1880 aparegueren les actuals comparses de Moros i Guerrers (cristians), sumant-se així a la ja existent aleshores i hui també de La Antigua, fundada en 1877 a partir de la vella companyia de soldadesca (Menargues, 2006).

A Castalla (Domene Verdú: 2013, a partir de Zacarés y Urios, 1885) es sap de la presència en el bàndol cristià a finals del segle XIX de les comparses cristianes de Mariners, Antiga Espanyola, Confraria del Roser (popularment coneguda com Rosarios) i Cristians; i de les mores de Moros Vells o Moros Blaus (fundada segons notes de l'Agrupació de Comparses abans de 1823), Moros Nous Grocs (1858), Moros Marinos (1867) i Moros Novíssimos (1892).

La funció de Moros i Cristians, documentada per primera vegada a Villena en 1843 (Domene Verdú, 2018), sumaria al llarg del segle XIX, a les inicials comparses de Moros (des de 1868 Moros Viejos) i Cristians (hereva segons el mateix Domene Verdú de l'antiga soldadesca del segle XVIII), les de Moros Nuevos (1854), Marroquí (1866, en l'actualitat Bando Marroquí) i la desapareguda Moros Guerreros (entre 1869-1884), en el bàndol moro; i les de Estudiants (1845) i Marineros (entre 1869 i 1884, hui Marinos Corsarios) i les desaparegudes Romanos (fundada abans de 1849) i Tercios de Flandes (entre 1869-1884), en el cristià.

Fig. 8: Ontinyent. Barca dels Mariners que s'emprava a principis del segle XX en els actes de l'entrada cristiana i de la Nit del Riu. **Font:** Biblioteca Valenciana, col·lecció José Huguet.

A Ontinyent les festes s'inicien en 1860 amb la participació, segons la pròpia Societat de Festers del Santíssim Crist de l'Agonia, de les comparses cristianes Mariners, Estudiants, Antiga Espanyola, Tomassines, Cruzados (coneguts com Capellans); i les mores dels Moros del Rif, Moros del Rei i Moros de Cavalleria, incorporant-se abans de finalitzar el segle XIX als cristians (Gandia, 2011), les de Romanos (també coneguts com a Guerrers), Biscaïns, Contrabandistes, i Cavalleria Cristiana, durant els dos anys següents, i les

Fig. 9: Entrada cristiana, La Vila Joiosa, Companyia de Pescadors, 2019.

de Suavos Pontificis i Llauradors, en 1878 i 1883, respectivament; i als moros, la de Moros de la Seda i de la Llana⁹ (1861-1862), de Moros Marinos (1865), Càbiles (1878) i Turcs (1878).

A Callosa d'en Sarrià (Tasa Berenguer, 2010), a les inicials en 1860 *filaes* mores de La Llana i Malec Kerel (popularment Macarels) i cristianes dels Tomasins i Capeta (des de 1866, Chambergos), s'hi sumaren abans d'acabar el segle XIX, els Judios (1861) als moros, i els Capellans, Romanos i Cides (totes tres en 1861), Contrabandistes (1862), La Capeta o Xambergos (1866) i Navarros (1885), als cristians (Tasa Berenguer 2010: 85-118).

A Elx sabem que a les comparses de Moros i de Cristians documentades en 1846, es sumà en 1865, una de Marinos, i en 1867, una de Llauradors junt altra d'Antiga Espanyola i de bandolers, anomenada Talla-ferro (Ramón Folqués, 1970; Castaño Garcia, 1998).

Quan a Fontanars dels Alforins començaren a fer festes de Moros i Cristians, en 1867, encara depenien administrativament d'Ontinyent. En eixe primer moment es té constància de la participació d'una comparsa de Mariners (Belda Grande, 1988). Posteriorment se'n incorporen dues de moros, Càbiles i Moros Marinos, però ja en el segle XX (1907 i 1910, respectivament), si atenem a les notícies facilitades per J.M. Biosca (1988) i Belda Grande (1988)

Seguint la *Revista de festes de Moros i Cristians* (2014:300) i Pastor (1996), sabem que Mutxamel compta durant el segle XIX en el bàndol moro amb les comparses de *Marroquets*

o Grocs (fundada en 1843 i desapareguda en 1893), *Blanquillos* (1869), desapareguda en la dècada de 1930, Xodios (entre 1894 i 1896) i els Moros del Cordó (1898); i en el cristià amb les de Romanos (1843), Tenorios (1861), Marinos de Colón (1867), Maseros (1873), Contrabandistes (1874) i Gastadors (fundada en 1890 i desapareguda en 1977).

Per García Arlandis (2012), sabem de l'existència a Llutxent entre finals del segle XIX i principis del XX de la *filà* mora dels Moros Grocs i les cristianes dels Garibaldins (refundada en 2003), i de les actualment desaparegudes Tomassins i Cavalleria.

Segons informació facilitada per la Junta Central de Comparses de Moros y Cristianos, durant el segle XIX Elda celebrà festes de Moros i Cristians entre les dates aproximades de 1838 i 1883, sent la crònica de *El Graduador* (23 de gener de 1877) l'única font clara existent per al coneixement de les comparses participants en aquell temps, que en la data assenyalada hi foren una de Moros i les cristianes de Catalanes, Aragoneses, Romanos i Marinos.

De la Vila Joiosa no en tenim dades exactes sobre quines companyies (és l'únic poble que conserva hui en dia l'antiga denominació de la soldadesca) participaren en les festes realitzades durant el segle XIX, si bé atenent als programes d'actes (descripció dels actes del "Alijo" de Contrabandistes, Presentació de Beduins al rei Moro i Desembarc) podem apuntar la presència, al menys, d'una companyia de moros i altra

9. La pròpia Societat de Festers cita la presència en 1880 (reglament de la Societat de Festers) de la comparsa Moros de la Luna, si bé autors com Gandia, R. A. (2011) ho atribueixen a un error tipogràfic en l'edició de dit reglament al confondre Moros de la Lana per Moros de la Luna.

de Beduïns (1888) en el bàndol moro, i altres de Contrabandistes (1876), Marinos (1876) i albarders, en el cristià.

De 1901, en canvi, si que es disposa d'una completa relació de companyies participants a la festa. Hi foren les anteriorment citades més la Guàrdia Mora, Artilleria Mora i Pixqueralla amb els moros; i les companyies de Hacheros (Destralers, des de 1981), Catalans, Voluntaris i Mosqueters, amb els cristians (Márquez Galvañ, 1999).

A Xixona es sap de l'existència durant el segle XIX i primers anys del XX (Monerris Hernández, 1968; Arques i Galiana, 2012) de les *filaes* mores de Moros Grocs (1888), Marrocs (1888, Segons Mira, 2006, encara que la seua primera referència documental ens ve donada pel programa d'actes de l'any 1902), Moros Verds (referenciada documentalment també en el programa d'actes de 1902, si bé es data com a probable el seu naixement durant la dècada de 1890) i Chodios (citats com a tals en el programa d'actes de 1902), pel bàndol moro; i de les

cristianes de Marinos (datada ja en 1871, tal com es constata en el seus estatuts fundacionals, redactats dit any, segons informació recollida per Garrigós Sirvent i Monerris Garrigós en 1989), Contrabandistes (almenys des de 1884, data en que apareix ja documentada en un programa de festes l'acte de l'ambaixada de contrabandistes) i Navarros (1895).

Segons el diari *Las Provincias* (6 de setembre de 1902), a Énguera, que celebrà festes de Moros i Cristians des d'almenys l'any 1863 (*La Correspondencia de España*, 4 de octubre de 1863) fins dit any, sabem de l'existència en eixe darrer any de celebració d'almenys tres comparses en el bàndol cristià, Contrabandistas, Cazadores de Italia i Estudiantes (citades com participants en l'acte del Contraban), desconeixent quines serien les altres cinc que ho farien, si tenim en compte el fet que que dos anys el diari *El Heraldo de Alcoy* apuntà huit comparses participants, en la seua crònica de les festes de 1900 (*El Heraldo de Alcoy*, 3 d'octubre de 1900). ■

BIBLIOGRAFIA:

- ALCARAZ, Albert.** (2006). *Moros i Cristians, Una Festa*. Picanya: Edicions del Bullent.
- ALCARAZ, Albert.** (2019). *La dimensió lúdica i transgressora de les festes de moros i cristians. Sociabilitat, diversió i espectacle en l'origen, evolució i expansió d'una festa moderna (1839-2018)* [Tesi doctoral, inèdita]. Sant Vicent de la Raspeig: Universitat d'Alacant.
- ALCARAZ, Albert; ARIÑO, Antonio.** (2001). "Moros i Cristians", a Antonio Ariño Villarroya i Vicente L. Salavert Fabiani (dirs.), *Calendari de Festes de la Comunitat Valenciana. Estiu*. València: Fundació Bancaixa, 14-37.
- ARIÑO VILLARROYA, Antonio.** (1992). *L'Horta en festes*. Torrent: Fundació para el Desarrollo "Caixa Torrent".
- ARQUES I GALIANA, Josep M.** (2012). *Informe histórico sobre las fiestas de Moros y Cristianos de Xixona*.
- Associació de Sant Jordi.** *Capítulos formados para el buen orden y régimen de la fiesta del Patrón de esta Villa, S. Jorge Mártir, y Actas de las sesiones celebradas por la Junta General desde 1839*. Alcoi: Associació de Sant Jordi.
- BELDA GRANDE, J.** (1988). *Revista de festes de Fontanars dels Alforins*.
- BIOSCA, J. M.** (1988). *Revista de festes de Fontanars dels Alforins*.
- BOTELLA NICOLÁS, Ana M.** (2009). *La música de moros y cristianos de Alcoy: análisis, catalogación y aplicación didáctica en el aula de secundaria* [Tesis doctoral]. Universitat de València, València.
- BORREGO i PITARCH, Vicent; HERNÁNDEZ i MARTÍ, Gil-Manuel.** (1999). "Els Moros i Cristians", a ARIÑO VILLARROYA, A. [dir.], *El teatro en la fiesta valenciana*. València: Consell Valencià de Cultura. 259-276.
- BRISSET, Demetrio E.** (1993). "Clasificación de las fiestas de moros y cristianos", a la *Gazeta de Antropología*, 10. Art. 12. Disponible en: <https://digibug.ugr.es/handle/10481/13641>.
- BRISSET, Demetrio E.** (2001). "Fiestas hispanas de moros y cristianos: historia y significados", a la *Gazeta de Antropología*, 17. Art. 3. Disponible en: <http://hdl.handle.net/10481/7433>.
- CARRASCO URGOITI, María S.** (1963). "Aspectos folklóricos y literarios de la fiesta de moros y cristianos", a *Modern Language Association of America*, LXXVIII. Nova York. 476-491.
- CASTAÑO, Joan.** (1998). *De embajadas y Embajadores. I y II Simposium de Embajadas y I Encuentro de Embajadores*. Alacant: UNDEF-Diputació Provincial d'Alacant.
- CASTELLÓ CANDELA, A.** (2012). "Miqueros, dos siglos de fiesta als carrers d'Alcoi (1811-2011)", al *Programa de Festes de Moros i Cristians d'Alcoi*. Alcoi: Associació Sant de Jordi. 138-139.
- CATALÀ FERRER, E.** (1982). "Notas sobre el origen de la fiesta", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Cocentaina*.
- CAVANILLES, A. J.** (1792). *Diario de la excursiones del viaje a Valencia*, 20-III-1792/17-VIII-1792. Arxiu del Real Jardín Botánico de Madrid. Colecciones Particulares, XIII - "Archivo Cavanilles", Sèrie 7ª "Obras-Reyno de Valencia", 1.
- CERDÀ CONCA, M.** (1982). *Biar y sus fiestas de Moros i Cristianos, 1705-1981. Como eran y como son en la actualidad*. Sexta S.A.: Jerez de la Frontera. (2ª ed. ampl.).
- COSTA, Xavier.** (2003). *Sociabilidad y esfera pública en la fiesta de las Fallas de Valencia*. València: Biblioteca Valenciana. Colección Ideas.
- DOMENE VERDU, J. F.** (2013). "De la Soldadesca a las comparsas de Moros y Cristianos", a la *Revista de Fiestas de Moros y Cristianos de Caudete*. Caudete.
- DOMENE VERDU, J. F.** (2015). *Las fiestas de Moros y Cristianos*. Sant Vicent del Raspeig: Publicacions de la Universitat d'Alacant.
- DOMENE VERDÚ, J. F.** (2018). *Las fiestas de moros y cristianos de Villena* [Tesi doctoral]. Sant Vicent del Raspeig: Universitat d'Alacant.
- FERRE DOMÍGUEZ, J. V.** (2017). "Bocairent, 1852: El conveni de fundació d'una companyia de moros", a PONCE HERRERO, G. [dir.], *Moros y Cristianos: un patrimonio mundial. IV Congreso nacional y I internacional sobre las fiestas de Moros y Cristianos*. Sant Vicent del Raspeig: Universitat d'Alacant- UNDEF. Tom I. 571-585.
- GANDIA, Rafael A.** (2011). "Los Moros de la Lana en los festejos de Moros y Cristianos", a *Aramultimèdia*, Extra Festes d'Ontinyent, 2011. Ontinyent: Aramultimèdia. Sense paginar.

- GARCÍA PILÁN, P.** (2006). "Retradicionalización selectiva y producción de sacralidades en la modernidad avanzada", a *Anduli, Revista Andaluza de Ciencias Sociales*, nº 6.
- GARCÍA PILÁN, P.** (2006). *Tradición y proceso ritual en la modernidad avanzada: la Semana Santa Marinera de Valencia* [Tesis doctoral]. Universitat de València, Departament de Sociologia i Antropologia Social.
- GARRIGÓS SIRVENT, Bernardo; MONERRIS GARRIGÓS, Jaime E.** (1989). "El origen y la reglamentación de nuestras fiestas de Moros y Cristianos" a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Xixona*. Xixona: Federació de Sant Bertomeu i Sant Sebastià. Sense paginar.
- GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Miguel A.** (1997). *La fiesta de Moros y Cristianos. Evolución (siglos XIX-XX)*. Monforte del Cid, Alicante: Ayuntamiento, Diputació Provincial.
- GONZÁLEZ HERNÁNDEZ, Miguel A.** (1999). *Moros y Cristianos. Del alarde medieval a las fiestas reales barrocas (siglos XV-XVIII)*. Monforte del Cid, Alicante: Ayuntamiento, Diputació Provincial.
- GONZÁLEZ MOLLÀ, F.** (1980). *Biar, origen de las fiestas de Moros y Cristianos*. Alacant: Diputació Provincial d'Alacant.
- JOVER, F.** (2011). "Crónica de festes de l'any 1902", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Cocentaina*. Cocentaina: Federació Junta de Festes de Moros i Cristians de Cocentaina. 190-191.
- LÓPEZ PÉREZ, J. M.** (2018). "150 anys de la filà Cavalleria Ministerial", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Cocentaina*. Cocentaina: Federació Junta de Festes de Moros i Cristians de Cocentaina. 208-209.
- LLORENS PICÓ, A. J.** (2016). "La Filà Judios en el seu bicentenari" al *Programa de Festes de Moros i Cristians d'Alcoi*. Alcoi: Associació de Sant Jordi. 160-161.
- MÁIQUEZ CANET, F.** (1963). "Poblaciones con fiestas de moros y cristianos. Cocentaina" a *Revista de festes de moros i cristians d'Alcoi*. Alcoi: Associació Sant Jordi. Sense paginar.
- MANSANET RIBES, José L.** (1976). "La fiesta de moros y cristianos como institución y su ordenación", al *I Congreso Nacional de Fiestas de Moros y Cristianos*. Alacant: Caja de Ahorros Provincial de Alicante. 347-391.
- MANSANET RIBES, José L.** (1981). *La fiesta de Moros y Cristianos de Alcoy y sus instituciones* (2ª ed. ampl.) Alcoy: [J. L. Masanet].
- MANSANET RIBES, José L.** (1990). *LLa fiesta de Moros y Cristianos de Alcoy y su historia*. Alcoi: Filà Verds.
- MÁRQUEZ GALVAÑ, Vicente.** (1999). *Los archivos de la fiesta en La Vila*. La Vila Joiosa: Associació Santa Marta.
- MARTÍNEZ POZO, Miguel Ángel.** (2015). *Moros y Cristianos en el Mediterráneo Español. Antropología, Educación, Historia y Valores*. Granada: Gami Editorial.
- MENÁRGUES, J.** (2006). "Las fiestas de Moros y Cristianos de Caudete", a DOMENE, HERNÁNDEZ, VÁZQUEZ [coords.]: *Las fiestas de moros y cristianos en el Vinalopó*. Petrer: Centre d'Estudis Locals del Vinalopó. 137-154.
- MIRA MIRA, David.** (2006). "Datos, imágenes, recuerdos... (3)", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Xixona*. Xixona: Federació de Sant Bertomeu i Sant Sebastià. 117-123.
- MOMPÓ BISBAL, José M.** (1971). "Poblaciones con fiestas de Moros y Cristianos. Bañeres", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians*. Alcoi: Associació de Sant Jordi. 51-53.
- MONERRIS HERNÁNDEZ, Antonio.** (1968). "Poblaciones con fiestas de Moros y Cristianos. Xixona", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians*. Alcoi: Associació de Sant Jordi. 48-51.
- NAVARRO POVEDA, C.** (2006). "Origen y desarrollo de las fiestas de Moros y Cristianos en Petrer", a DOMENE, HERNÁNDEZ, VÁZQUEZ [coords.]. *Las fiestas de moros y cristianos en el Vinalopó*. Petrer: Centre d'Estudis Locals del Vinalopó. 235-262.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** [amb el pseudònim BEN AL MOROIG]. (1988). "Filaes desaparegudes II", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. 46-53.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** [amb el pseudònim BEN AL MOROIG]. (1989). "Filaes desaparegudes III", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. 36-39.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** [amb el pseudònim BEN AL MOROIG]. (1990). "Filaes desaparegudes IV", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. 44-49.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** [amb el pseudònim BEN AL MOROIG]. (1991). "Filaes desaparegudes V", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. 52-53.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** (1992). "Les festes de moros i cristians de Muro del segle XIX", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. Pp. 48-55.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** (1993). "Les festes de moros i cristians de Muro II", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. 34-39.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** (1994). "Les festes de moros i cristians de Muro III", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. 48-55.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** (1995). "Les festes de moros i cristians de Muro IV", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. 38-44.
- PASCUAL i GISBERT, Joan J.** (1996). "Les festes de moros i cristians de Muro V", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians de Muro*. Muro: Junta de Festes de Moros i Cristians de Muro. 41-53.
- PASTOR PASTOR, F.** (1996). *Cent anys de Xodios*. Mutxamel: Comparsa Els Xodios.
- PASCUAL-VILAPLANA, J. R.** (2017). "La música en las fiestas de moros y cristianos. Apuntes de aproximación al origen de un género bandístico", a SANCHIS FRANCÉS, Raül; MASSIP, Francesc [eds.]. *La dansa dels altres. Identitat i alteritat en la festa popular*. Catarroja: Afers. 139-152.
- RAMOS FOLQUÉS, A.** (1970). *Historia de Elche*. Elx: Tall, Lepanto.
- RUIZ DOMÈNECH, J. A.** (2000). "L'origen del nom de les vint-i-vuit filaes d'Alcoi", a la *Revista de Festes de Moros i Cristians d'Alcoi*. Alcoi: Associació de Sant Jordi. 102-104.
- SOROLLA, J.** (2011). "Bicentenario Filà Llana (1811-2011)", al *Programa de Festes de Moros i Cristians d'Alcoi*. Alcoi: Associació de Sant Jordi. 126-127.
- TASA BERENGUER, C.** (2010). "Les filaes en la festa. Origen, evolució i participació festera", a TASA BERENGUER, C. [coord.]. *150 anys de festes a Callosa*. Callosa d'en Sarrià: Associació de Moros i Cristians de Callosa d'en Sarrià. 85-118.
- UNDEF.** (1976). *I Congreso Nacional de Fiestas de Moros y Cristianos*. Alacant: Caja de Ahorros Provincial de Alicante.
- UNDEF.** (1978). *Boletín informativo*. Abril.
- VAÑÓ PONT, J. L.** (2006). "Las fiestas de Moros y Cristianos a Banyeres de Mariola", a DOMENE, HERNÁNDEZ, VÁZQUEZ [coords.]. *Las fiestas de moros y cristianos en el Vinalopó*. Petrer: Centre d'Estudis Locals del Vinalopó. 71-90.
- VAÑÓ SILVESTRE, F.** (1982). *Bocairente, fiestas a San Blas obispo y mártir*. Ontinyent.
- VÁZQUEZ HERNÁNDEZ, Vicente.** (2006). "Devoción religiosa, milicias y moros y cristianos de Sax", a DOMENE, HERNÁNDEZ, VÁZQUEZ [coords.]. *Las fiestas de moros y cristianos en el Vinalopó*. Petrer: Centre d'Estudis Locals del Vinalopó. 187-209.
- ZACARÉS Y URRIOS, V.** (1885). *Descripción de las fiestas religiosas y populares que la Villa de Castalla ha dedicado a su Patrona la Virgen de la Soledad en los días 7, 8, 9 y 10 de noviembre de 1885*.